

Шайгородський Ю. Ж. Суспільна єдність: виклики та загрози воєнного часу. *Політична безпека України: проблема стабілізації політичного поля країни. Прогнозна оцінка, механізми забезпечення* : монографія. Київ : ІПіЕнД ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2024. С. 9–33.

СУСПІЛЬНА ЄДНІСТЬ: ВИКЛИКИ ТА ЗАГРОЗИ ВОЄННОГО ЧАСУ

Спротив українських громадян російській воєнній агресії став надпотужною ознакою зрілості українського суспільства, його здатності до мобілізації та самоорганізації, смислотворчою основою суспільного єднання у відсічі ворогові. Рівень згуртованості суспільства, особливо на початковому етапі спротиву повномасштабному воєнному вторгненню, засвідчив усвідомлення українством цінності держави та її територіальної цілісності, цінності свободи й готовність захищати її зі зброєю в руках.

Повномасштабне воєнне вторгнення Російської Федерації в Україну не лише змінило життя її людей, але й позначилося на їх картині світу, на світосприйнятті, на смислах життя, на структурі ціннісних орієнтацій. Екзистенційна загроза для нашої країни та всього цивілізованого світу спонукала до зміни домінантних цінностей, життєвих та ціннісних пріоритетів. Ціннісні пріоритети мають характер потреб і спираються на оцінку процесів і явищ, на життєвий досвід та на уявлення про належне. Ця сукупність оцінок та уявлень і є підставою для виокремлення пріоритетних цінностей. Після повномасштабного воєнного вторгнення російських військ в Україну пріоритетними стали загальнолюдські цінності миру, свободи, соціального прогресу, рівних прав та гідності, зрештою – людського життя. Такі цінності часто сприймалися декларативно й залишалися в категорії таких, які не потребують окремого обґрунтування, але саме вони стали ключовими, визначальними й суспільно значущими в умовах війни.

Морально-психологічний стан суспільства протягом часу, що минув після відкритої повномасштабної російської воєнної агресії, засвідчує мінливість показників його єдності під впливом подій і процесів, що відбуваються, позитивних явищ суспільного життя та негативних тенденцій їх розвитку.

На першому етапі, в умовах екзистенційної загрози самому існуванню держави, життю й безпеці її громадян єдність суспільства досягла чи не найвищого рівня за увесь час української

незалежності та боротьби за неї. Російська воєнна агресія проти України позначилася на ціннісних пріоритетах українських громадян, вплинула на рівень згуртованості українського суспільства, його ціннісно-орієнтаційної єдності. Ця єдність постала ключовою характеристикою усієї системи соціальних зв'язків і, багато в чому, – чинником регуляції соціальної та політичної поведінки. Екзистенційна загроза зумовила зміну морально-етичних основ поведінкових моделей громадян. Яскравим свідченням єдності й рішучості були й дії десятків тисяч громадян України, які прийшли до територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки, до центрів комплектування батальйонів територіальної оборони, а іноді й просто – до місць видачі зброї, щоб з нею в руках стати на захист своєї країни. З перших днів великої війни українські громадяни виявили свою здатність до самоорганізації шляхом створення широкої мережі волонтерських організацій.

Мужність українського народу, здатність до самоорганізації та готовність до самопожертви стали ключовим фактором серед тих, які ворог, через свої хибні уявлення про українське суспільство не врахував, готуючись і здійснюючи свою агресію проти України. Саме суспільна єдність стала вирішальним чинником спротиву ворогові, попри відсутність на цьому етапі спротиву воєнній агресії достатньої допомоги зброєю та воєнним обладнанням з боку країн, що солідаризувалися з Україною.

На цьому тлі стрімко зросла довіра громадян до політичного керівництва держави та державних інституцій. Результати першого, проведеного після воєнного вторгнення РФ в Україну соціологічного опитування (28 лютого – 1 березня 2022 р.) засвідчили беззастережну (98%) підтримку Збройних сил України. Рейтинг Президента України, порівняно з довоєнним опитуванням (11–18 лютого 2022 р.), зріс з 41% до 93% [*Загальнонаціональне опитування...*, 2022].

Екзистенційна загроза з боку РФ спонукала більшість громадян до переосмислення сутності цінності державної незалежності. Соціологічні опитування лютого-березня 2022 року засвідчили стрімке зростання значущості цих цінностей для українських громадян. На запитання "Як би Ви проголосували, якби сьогодні

стояв вибір підтримати проголошення Незалежності України?" більшість (97%) заявили, що підтримали б цей вибір [*Сімнадцяте загальнонаціональне опитування...*, 2022]. Найвищими за всю історію соціологічних опитувань виявилися на початку повномасштабного вторгнення й показники підтримки вступу України до Європейського Союзу (86%) та НАТО (76%) попри те, що ще в січні 2022 року, за місяць до великої війни вступ України до ЄС та НАТО підтримували, відповідно, 65% та 60%. Про психологічну готовність українців до самооборони свідчать і результати соціологічних опитувань. Якщо за місяць до повномасштабного воєнного вторгнення РФ в Україну про свою готовність долучитися до захисту країни зі зброєю в руках заявляли 44,9% опитаних [*Оцінка громадянами України загрози агресії...*, 2022], то вже за тиждень після російського вторгнення 80% опитаних соціологами респондентів (90% чоловіків та 70% жінок) заявили про свою готовність зі зброєю в руках відстоювати територіальну цілісність України [*Загальнонаціональне опитування...*, 2022].

З перших днів великої війни громадяни України виявили свою здатність до самоорганізації та спільнодії через участь у формуванні добровольчих батальйонів, долученості до волонтерської діяльності, всенародного руху з фінансової підтримки Збройних сил України, благодійної допомоги людям, які через війну вимушені були покинути свої домівки. Громадська активність та єднання стали виявом суспільної консолідації, а ініціативні, об'єднані спільною метою громадяни у критичні для країни часи боротьби з російською воєнною агресією самоорганізувалися й, часто – долаючи бездіяльність чиновників, добровільно взяли на себе суспільну відповідальність. Поза будь-якими державними програмами чи політичною риторикою активні громадяни налагодили систему збору коштів на потреби ЗСУ, забезпечення бійців збройних сил харчовими продуктами, ліками, військовим обладнанням і навіть зброєю. Практика засвідчила дієвість громадянського суспільства, його здатність до неформальної, побудованої на принципах мережевих спільнот, соціальної взаємодії. Такі спільноти часто виникали стихійно, самостійно визначали своїх лідерів й були зорієнтовані на розв'язання конкретних завдань, спрямованих на досягнення спільної мети [Шайгородський, 2023а].

Попри значні людські втрати на фронтах війни та серед мирних громадян, постійні повітряні обстріли, руйнування міст і сіл українське суспільство залишалося консолідованим, згуртованим, а громадяни – вірили у беззаперечну перемогу над ворогом та докладали усіх зусиль для її наближення. Домінантною тогочасною емоцією українців була надія. Про це, оцінюючи ситуацію в країні після початку великої війни, заявили 90% опитаних соціологами громадян. Лише 5% опитаних оцінювали свій стан як розчарування. Більшість респондентів заявляли про віру в перемогу України (88% опитаних висловили впевненість у тому, що Україна зможе відбити напад Росії) [*Загальнонаціональне опитування...*, 2022].

Порівняно з довоєнним 2021 роком уп'ятеро виріс показник оптимізму українських громадян – переконаність у кращому майбутньому своєї країни. Навіть через 16 місяців повномасштабної війни лише 10,8% висловлювали сумніви щодо цього (табл. 1.1). Водночас відсоток опитаних, які заявляли про гордість за своє українське громадянство, досяг найвищих показників за роки соціологічного моніторингу (2022 р. – 90,5%, 2023 р. – 88,5%, 2024 р. – 88%) [*День Незалежності...*, 2024]. Свідченням єдності, впевненості у перемозі над ворогом, а також готовності до самообмежень в умовах війни задля перемоги є те, що навіть економічну ситуацію в країні наприкінці першого року війни респонденти визнавали найкращою за увесь час існування незалежної держави [*Українське суспільство. Моніторинг*, 2023].

Таблиця 1.1.

**Результати відповідей на запитання
"Що Ви думаєте про майбутнє України? ", %**

	2021	2022	2023
Скоріш за все ситуація буде погіршуватись	35,0	7,7	10,8
Ситуація не буде погіршуватись, але навряд чи й покращиться	37,9	13,1	19,3
Скоріш за все ситуація буде покращуватися	13,2	76,2	66,1
Важко відповісти / Не відповіли	13,9	3,0	3,8

* Наведено за: [*Соціологічний моніторинг...*, 2023].

Посилювали єдність українства та впевненість у перемозі передусім героїзм воїнів ЗСУ, військова, фінансова та моральна підтримка всього світу (табл. 1.2). За спостереженнями соціологів, у найважчі для українців перші дні великої війни до спротиву та перемоги найбільше їх надихали Збройні сили України (39,5%), сім'я і близькі люди (27,7%), Президент України Володимир Зеленський (23,5%), єдність українського народу (12,5%) та робота волонтерів (8,0%). При цьому, "українська влада" джерелом натхнення була лише для 3,5% громадян [Українці та війна, 2022].

Таблиця 1.2.

**Результати відповідей на запитання
"Чи вірите Ви у перемогу України у війні проти Росії?", %**

	Лютий- березень 2022	Квітень 2022	Грудень 2022	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Червень 2024	Вересень 2024
Так	67	78,9	78,5	79,4	63,3	62,3	53,0	60,0
Скоріше так	21	14,8	14,7	13,8	24,8	22,5	26,9	23,0
Скоріше ні	8	1,4	1,9	1,6	3,8	5,0	7,2	6,2
Ні	2	0,6	1,2	1,7	1,6	3,5	5,0	5,2
Важко відповісти	2	4,3	3,7	3,5	6,5	6,7	7,8	5,8

Складено за: [Загальнонаціональне опитування...2022; Українці та війна, 2022; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Свідченням віри у здатність здолати ворога та в українську перемогу є й те, що на тлі щоденних ракетних обстрілів, руйнувань та жертв серед цивільного населення протягом першого місяця після повномасштабного вторгнення лише 8,4% громадян України (здебільшого мешканці тимчасово захоплених ворогом східних та північних територій) покинули межі країни та виїхали за кордон. В комунікації українців домінантними були гасла-звернення "Ми переможемо!" (44,3%), "Тримайтеся" (17,7%), "Слава Україні" (15,3%) й "Єднаймося" (11,9%) [Українці та війна, 2022].

Єдність і солідарність українства були й залишаються ключовими маркерами суспільного стану, його оцінки й водночас – мети та засобів її досягнення. Разом з тим, варто визнати, що період, позначений переконаністю в правильності напрямів суспільного розвитку, високим рівнем довіри до влади та управлінської еліти з часом минув. Зміна суспільних настроїв була зумовлена передусім прорахунками влади в організації суспільного життя, не завжди продуманими й виваженими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними методами. На рівні довіри до влади, а відтак – суспільної єдності, позначилися численні факти корупції у її вищих ешелонах, фінансової та моральної недоброчесності високопосадовців, прояви байдужого ставлення державних службовців до потреб військовиків, тимчасово переміщених осіб, постраждалих від війни громадян, а також відсутність належної реакції на ці факти з боку антикорупційних, правоохоронних та судових органів.

Другий етап був позначений негативними явищами наростання критичного ставлення до влади та державно-політичних інститутів, зміною стану суспільної єдності з тенденцією наростання відчуження, недовіри та розчарування, ще деструктивно вплинули на рівень суспільної консолідації та згуртованості соціуму.

Варто зазначити, що при цьому ціннісні пріоритети громадян не змінилися і домінантними залишалися прагнення перемоги над ворогом, цілісності країни та бачення її майбутнього в сім'ї європейських народів, прагнення свободи та можливості реалізації життєвих планів у мирній незалежній державі. Водночас змінилися критерії оцінки внеску кожного у досягнення спільних цілей. Серед основних чинників цих змін – втрата єдності українських політичних еліт. Ця єдність була визначальною ознакою першого періоду повномасштабного вторгнення РФ в Україну. Одноставність в ухваленні рішень Верховною Радою України, прагнення подолання розбіжностей між владою та політичною опозицією для досягнення спільної мети та об'єднання зусиль в організації противу війсьній агресії, зміна владної риторики та її спрямованість на конкретні дії безумовно сприяли суспільній консолідації, єдності

українства. Саме на цьому тлі рівень довіри до влади та її інститутів досягнув найвищих показників. Разом з тим, з часом рівень довіри до владних інститутів почав знижуватися, а рівень невдоволення та недовіри – навпаки – наростати (табл. 1.3).

Таблиця 1.3.

**Динаміка показників рівня довіри * до окремих
соціальних інститутів
(вересень 2022 – вересень 2024) ****

	Президент України, %		Уряд, %		Верховна Рада України, %		Політичні партії, %	
	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра	довіра	недовіра
Вересень-жовтень 2022	81,8	17,8	51,5	48,1	39,7	59,9	22,1	77,2
Грудень 2022	77,0	15,0	42,8	46,6	38,5	51,0	17,1	65,8
Лютий-березень 2023	82,9	11,5	50,0	41,4	41,0	51,0	21,7	63,3
Травень 2023	83,3	11,3	39,4	48,8	34,9	55,2	14,8	68,8
Вересень 2023	71,7	20,2	31,9	60,4	29,1	63,6	14,1	73,6
Січень 2024	64,1	28,0	28,5	63,9	22,5	70,4	14,2	72,1
Вересень 2024	48,5	44,5	20,5	72,5	16,0	78,5	14,7	73,5

* Наведено суми відповідей "повністю довіряю" і "скоріше, довіряю" та відповідей "зовсім не довіряю" і "скоріше, не довіряю".

** Складено за: [Оцінка громадянами ситуації в країні, 2022; Оцінка громадянами ситуації в країні, 2023; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Вкрай низько громадяни оцінювали рівень своєї довіри до державних службовців, до прокуратури, антикорупційних органів, до судів та судової системи загалом. Натомість протягом усього часу

війни залишалися високими показники довіри до Збройних сил України (91,5%), до добровольчих батальйонів (79,5%) та волонтерських організацій (80,3%). Високими залишаються показники довіри до Державної служби з надзвичайних ситуацій (83,1%), Національної гвардії (74,4%) та до Служби безпеки України (63,6%) [Оцінка ситуації в країні..., 2024]. Тобто, високою довірою громадян України користувалися переважно організації, діяльність яких спрямована на гарантування безпеки.

Не мають довіри громадян політичні партії, парламент і навіть уряд країни, а відтак – не покладають великих сподівань на здатність представників цих державно-політичних інститутів розв'язати наявні та повоєнні проблеми (табл. 1.4). На переконання респондентів, для розв'язання повоєнних проблем необхідно формувати нові політичні сили шляхом рекрутування еліт з військового (46,6%), волонтерського (23,6%) середовищ, а також – з-поміж гуманітарної та технічної інтелігенції – науковців, учителів тощо (21,4%). Можливість ефективної участі у повоєнній відбудові країни представників нині існуючих політичних партій вказали лише 17% опитаних. Ще менше (8,9%) розраховують громадяни на представників бізнес-середовища [Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Таблиця 1.4.

Результати відповідей на запитання
"Чи бачите Ви серед наявних політичних сил ті, яким
можна було б довірити владу у повоєнний період", %

	Липень 2023	Вересень 2023	Березень 2024	Вересень 2024
Так	38,5	27,2	24,6	26,9
Ні	43,1	48,6	51,8	53,7
Важко сказати	20,2	24,2	23,7	19,4

Складено за: [Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Зауважимо, що наведені в табл. 1.4 дані можна вважати об'єктивною експертною оцінкою ефективності діяльності нинішніх політичних еліт, оскільки майже дві третини (61,8%) опитаних соціологами респондентів заявляли про те, що цікавляться політикою (і лише 8,5% виказали байдужість до неї) [Громадяни і політика..., 2023].

Уже на початку 2024 року опитані соціологами респонденти відзначали суттєве, порівняно з початком 2023 року, погіршення рівня взаємодії між владою та громадськістю. Більшість опитаних україн негативно оцінювала зміни у ставленні влади до громадян (показник різниці між відсотком тих, хто вважає, що становище змінилося на краще, і тих, хто вважає, що становище змінилося на гірше, був від'ємним і становив – 41,2%). На погіршенні ставлення громадян до влади вказала ще більша частка опитаних (– 48,5%). У цьому ж контексті варто трактувати й оцінку респондентами рівня демократії в Україні (– 25,3%), становища з дотриманням принципів свободи слова (– 23,2%) та й загалом прав і свобод громадян (– 23,4%). Україн низько (– 36,2%) оцінили громадяни рівень дотримання законності державними службовцями [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024].

Наприкінці 2023 року вперше після початку великої війни в Україні соціологи фіксували суттєве зменшення кількості респондентів, які вважали, що події розвиваються в правильному напрямі (45,3%). Дослідники відзначали посилення тенденції до зменшення цього показника, натомість – посилення протилежної тенденції – до зростання кількості тих, хто дотримувався протилежної думки (кожний третій (33,2%) опитаний вважав, що події в Україні розвиваються у неправильному напрямі) (табл. 1.5).

Високий рівень довіри громадян до влади та відчуття єдності з нею на початку повномасштабного воєнного вторгнення уможливив ухвалення не завжди популярних управлінських рішень. Наприклад, тоді (в червні 2023 року) більшість громадян із розумінням поставилися до урядового рішення про підвищення майже вдвічі тарифу на електроенергію для населення, усвідомлюючи, що зруйнована ворожими обстрілами енергетична інфраструктура потребувала відбудови. Разом з тим, непрозорість використання

фінансової допомоги зарубіжних партнерів та міжнародних організацій на відновлення енергоструктури, коштів, отриманих після підвищення тарифів на електроенергію, на тлі численних і залишених без належного реагування з боку влади фактів зловживання у сфері енергозабезпечення позначилися на оцінці ситуації та рівні довіри до владних рішень. Соціологічні опитування січня 2024 року засвідчили незадоволеність рівнем цін і тарифів та порядком ціноутворення. На це вказали 85,9% респондентів [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024]. Попри все, у травні 2024 року Уряд ухвалює рішення про чергове підвищення (майже вдвічі) тарифів на електроенергію для побутових споживачів. При цьому ефективних механізмів соціального захисту малозабезпечених та вразливих категорій населення передбачено та упроваджено не було.

Таблиця 1.5.

Результати відповідей на запитання

"Якщо говорити в цілому, як ви вважаєте, події в Україні розвиваються у правильному чи неправильному напрямі?", %

	Грудень 2021	Вересень- жовтень 2022	Лютий- березень 2023	Липень 2023	Грудень 2023	Січень 2024	Вересень 2024
У правильному напрямі	20,3	51,0	60,6	52,1	45,3	40,6	33,4
У неправильному напрямі	65,5	27,8	21,0	26,8	33,2	38,0	48,0
Важко відповісти	14,2	21,3	18,5	21,1	21,5	21,4	18,6

Складено за: [Оцінка громадянами ситуації в країні... 2024; Оцінка ситуації в країні..., 2024].

Порівняно з першим етапом спротиву російській військовій агресії, суттєво зріс тиск на підприємців, малий та середній бізнес. Лібералізм ухвалених на початку війни рішень щодо

добровільності сплати податків змінився посиленням контролю, збільшенням кількості податкових перевірок, які негативно позначалися на ефективності й результативності підприємницької діяльності [Шайгородський, 2023b].

Варто зазначити, що протягом першого року війни, коли діяли суттєві фіскальні послаблення (упровадження опції єдиного податку, підвищення ліміту обмеження доходу, зняття для окремих груп платників єдиного податку обмежень за кількістю робітників та зняття обмежень із більшості видів підприємницької діяльності, встановлення нульової ставки акцизу на пальне, суттєве збільшення податкової знижки на пожертвування неприбутковим організаціям, призупинення податкових перевірок тощо), попри певні побоювання урядовців, привели до позитивних результатів [Лозинська та Сліченко, 2022]. Порівняно з показниками сплати податків у січні-лютому 2022 року, приріст з податку на доходи фізичних осіб у січні-лютому 2023 року становив 10,8%, а до місцевих бюджетів за цей період надійшло на 9,8% більше грошових коштів. Порівняно з 2022 роком, у 2023 майже в півтора раза зросли надходження акцизного податку, на 13,4% зросли надходження зі сплати єдиного соціального внеску [*Огляд інструментів підтримки...*, 2023]. Попри воєнний стан, протягом 2022 року в країні було зареєстровано майже 150 тисяч нових підприємств, з яких 132 тисячі – фізичні особи-підприємці. Серед підприємств найбільшу частку становили ті, які надавали соціальну допомогу, здійснювали гуртову торгівлю та обслуговували діяльність громадських організацій [Лозинська та Сліченко, 2022, с. 51.].

Разом з тим, на тлі позитивних тенденцій у фіскальній сфері ухвалюються урядові рішення про повернення до довоєнного механізму оподаткування та відновлення податкових перевірок. На жаль, побоювання підприємців щодо повернення, разом з перевітками, корупційних практик у діяльність фіскальних органів, виявилися не безпідставними. Скарги підприємців Раді бізнесомбудемена стосувалися передусім блокування податкових накладних з податку на додану вартість, що суттєво впливало на розмір обігових коштів підприємств, а також – практики проведення

та низької ефективності податкових перевірок, які знову стали корупційним інструментом для працівників фіскальних органів, а не інструментом виявлення порушень законодавства в податковій сфері. Попри збільшення в півтора рази, порівняно з довоєнним 2021 роком, кількості податкових перевірок у 2023 році, значні витрати державних коштів на їх проведення, надходження до бюджету за підсумками цих перевірок становили 0,25% від усіх доходів кошторису країни. При цьому понад 99% платежів до бюджету бізнес робив добровільно [Вінокуров, 2024]. На слабкість українських державно-політичних інститутів, необхідність забезпечення верховенства права та невиправдано високе фіскальне навантаження, що призводить до низької ефективності та негативних наслідків у сфері оподаткування, вказують і міжнародні експерти [*Tax Hells Index...*, 2023].

Несвоєчасними, на переконання більшості громадян, були й урядові рішення, спрямовані на "унормування" діяльності волонтерських та благодійних організацій. Лише під тиском громадськості уведення в дію ухваленої восени 2023 року урядової постанови було відтерміноване.

Невиваженість та непрозорість ухвалення управлінських рішень, домінування бюрократичних підходів до їх реалізації позначилися на рівні довіри до влади та оцінці її здатності до ефективного управління соціально-економічними процесами в країні в умовах війни. Практично кожний другий респондент (45,7%) відзначав нездатність державної влади забезпечити роботу економіки у воєнний час, а 67,8% – погіршення економічного становища країни.

Доцільність і своєчасність витрат коштів державного та місцевого бюджетів в умовах воєнного стану стали одним із ключових критеріїв оцінки громадянами ефективності діяльності центральних та місцевих органів влади. За критерієм "на часі" й "не на часі" оцінювалася більшість бюджетних витрат. Саме за цими критеріями оцінювалися, наприклад, – рішення Верховної Ради України про виділення під час війни сотень мільйонів гривень на добудову Національного музею Голодомору, урядові плани багатомільйонних витрат на виробництво телевізійних серіалів тощо. Масовими протестами проти необґрунтованих

бюджетних витрат органами місцевого самоврядування та вимогами спрямувати наявні кошти на потреби ЗСУ відгукнулися громадяни на спроби органів місцевої влади спрямувати кошти громад на будівництво стадіонів, ремонти доріг, заходи з благоустрою тощо [Гроші на ЗСУ, 2023]. На тлі щоденних зусиль волонтерів зі збору коштів для забезпечення сил оборони необхідним обладнанням, зброєю та дронами, такі витрати, на переконання громадян, були недоцільними, "не на часі".

Варто наголосити на тому, що в умовах екзистенційних загроз справедливість стає ключовим елементом формування й підтримки рівня суспільної єдності в ціннісному, солідаристському її вимірі. В масовій свідомості справедливість стає основою ціннісних суджень, критерієм оцінки дій та їх наслідків, адекватності внеску у розв'язання соціально, суспільно чи політично значущих проблем, у досягнення спільної мети та відповідальності за результат. Попри переважно позитивну оцінку дій влади із забезпечення зовнішньополітичної підтримки України та обороноздатності країни (відповідно, 67,7% та 61,7%), заходів з ліквідації наслідків ракетно-бомбових ударів по енергетичних об'єктах (78,5%), функціонування комунальної інфраструктури (77,7%), більшість громадян (50,9%) наголошують на нездатності влади забезпечити соціальну справедливість [Оцінка громадянами ситуації в країні..., 2024].

На тлі зусиль мільйонів громадян з підтримки волонтерського руху, щоденних багатомільйонних грошових пожертвувань на потреби Збройних сил України українці вкрай гостро реагують на прояви корупції, зловживань у сфері виробництва та постачання озброєння та обладнання для бійців ЗСУ. Широке суспільне невдоволення викликала спроба парламентарів уникнути ухвалення рішення про відновлення електронного декларування статків чиновників. Схвалена Верховною Радою України 5 вересня 2023 р. редакція закону про відновлення електронного декларування під час воєнного стану містила норму про втаємничення реєстру декларацій можновладців. Лише широкий розголос та петиція до Президента України з вимогою відновлення електронного декларування, яка протягом трьох годин набрала необхідну для

розгляду кількість підписів і була схвалена президентом, завадила спробам депутатів приховати інформацію про статки державних службовців [*Петиція про публічні декларації...* 2023].

Наприкінці другого року війни загострилися питання, пов'язані з мобілізацією військовозобов'язаних та демобілізацією військовослужбовців. Недостатня комунікація влади з громадськістю, часто суперечливі заяви політиків та урядовців, маніпулятивні публікації в окремих медіа та повідомлення в соціальних мережах значною мірою зумовили розгортання дискусії й у владі, і серед військових, і в суспільстві про те, яким чином надалі буде проводитися мобілізація і демобілізація. З одного боку, об'єктивна потреба удосконалення та посилення мобілізаційних процесів спонукали до внесення змін до чинного законодавства. З другого, відсутність у проєкті законодавчих змін стосовно демобілізації та встановлення чітких термінів служби, проведення ротації тощо, задекларованих керівництвом оборонного відомства [*"Працюємо в цьому напрямку"...*, 2023] збурили суспільство, а практика проведення "вибіркової" мобілізації вчергове загострила питання справедливості.

Відсутність предметного діалогу з суспільством на тлі суперечливих заяв політиків та урядовців щодо можливих законодавчих змін та політико-управлінських рішень привели до масових виступів з вимогою ухвалення закону про демобілізацію після 18 місяців служби. Акції, які в жовтні 2023 р. пройшли в Києві та в багатьох інших містах України, об'єднали родичів військових з вимогою справедливих, на їх переконання, принципів мобілізації та демобілізації: "Настав час інших!", "За перемогу відповідальні всі!", "На одних плечах війну не виграти" тощо [*"Настав час інших"...*, 2023]. На тлі численних повідомлень про ухиляння від мобілізації, корупції у військово-лікарських комісіях та територіальних центрах комплектування тощо вимоги мітингувальників були зрозумілими й обґрунтованими. Попри те, що владою після широкого обговорення означених проблем було здійснено окремі заходи з унормування ситуації, наприклад, запропоновано й упроваджено механізм самостійного обрання з допомогою електронного застосунку військової спеціальності для тих, хто підлягає

мобілізації, а також – оголошено про підготовку законопроекту, який стосуватиметься питань мобілізації та демобілізації військових, комплексного розв'язання проблеми досягти не вдалося. В суспільстві наростало невдоволення діями влади та її здатністю розв'язання проблем воєнного часу, посилюлися процеси суспільного розмежування.

Невиваженістю й нерішучістю були позначені й процеси, пов'язані з ухваленням закону про заборону діяльності в Україні релігійних організацій, афілійованих із центрами впливу в Росії. На тлі суспільного запиту на кардинальне розв'язання цієї проблеми та ухвалення ще 1 грудня 2022 року рішення РНБО України щодо необхідності заборони діяльності УПЦ (МП) в Україні, керівництвом Верховної Ради України відтерміновувалося ухвалення відповідного законопроекту. Ці та інші спроби парламентарів відмежуватися від розв'язання суспільно значущих та гострих проблем негативно оцінювалися громадянами, посилювали їх відчуженість від влади та позначалися на рівні довіри до неї.

Суттєвим важелем впливу на суспільну єдність та морально-психологічний стан українських громадян є зміст і спрямованість медійної інформації та комунікаційної взаємодії. Інформаційні лакуни перших днів та місяців великої війни заповнювалися здебільшого повідомленнями соціальних мереж та офіційними повідомленнями й мали здебільшого фактологічний характер. Звернення до громадян військово-політичного керівництва країни, повідомлення про єднання політичних еліт, про підтримку сил оборони з боку українського бізнесу, щоденні численні повідомлення про мужність і відвагу українців у спротиві ворогу, про беззастережну рішучість у досягненні перемоги, згуртованість та готовність громад до захисту своїх міст і сіл, про боротьбу з нечисленними фактами мародерства з боку місцевих мешканців створювали відчуття єдності, єдностайності й переконаності в перемозі над ворогом.

Важливим чинником формування суспільної єдності українства є інформаційний (і передусім інформаційно-комунікативний) вплив. Його інтенсивність, форми й зміст протягом дії воєнного стану зазнали суттєвих змін. На початку цього періоду висвітлення

подій здебільшого обмежувалося фактами, інформацією офіційного характеру та супроводжувалося переважно оптимістичними коментарями в соціальних мережах, оптимістично-гумористичною відеопродукцією (наприклад, серіями коротких гумористичних роликів "Бандерівське смузі", "Наша Файта", "Волонтери" тощо). Створена Міністерством оборони України іграшка "Бавовнятко", марка Укрпошти про "руський військовий корабель", гімн Січових стрільців "Ой у лузі червона калина" в сучасному виконанні тощо стали своєрідними неофіційними символами воєнного часу, свідченням незламності українського народу та його готовності до боротьби з російськими окупантами, елементами емоційної підтримки у перші дні великої війни [Шайгородський, 2023с].

З часом, інформаційне поле зазнало змін і стало простором запеклого інформаційно-психологічного протистояння з ворогом. По-перше, можливості інформаційних ресурсів, передусім соціальних мереж ворог почав активніше використовувати для поширення неправдивих (т. зв. "фейкових") повідомлень. Поширення таких, спеціально підготовлених і здебільшого емоційно забарвлених інформаційних повідомлень, має метою деструктивний вплив на масову свідомість, спрямовану на посилення тривоги й поширення паніки, а створення ілюзії "обміну думками" використовується для впливу на громадську думку. По-друге. З огляду на те, що в інформаційному просторі, зокрема в його інтернет-сегменті, значно, порівняно з періодом початку великої війни, збільшилася частка аналітичних програм та авторських блогів (зокрема на YouTube, TikTok), ворог прагне використати ці можливості для формування російських наративів, навмисного поширення хибних поглядів на події та оцінки перспектив їх розвитку. Свідомо чи не усвідомлено коло таких псевдоекспертів почасти поповнюється й українськими громадянами [Цигвінцев, 2023]. По-третє. Брак інформації, наукового аналізу та прогнозування, особистісна дезорієнтація життєвого планування, а також особливості способу мислення частини людей, які в нинішніх умовах переживають своєрідний ренесанс міфологізації, позначилися на зростанні попиту на пророцтва, ворожок, мольфарів тощо. В сегменті Інтернету побільшала кількість

відповідних публікацій. Нерідко для поширення відповідних наративів наш ворог використовує й цей інструмент впливу на масову свідомість та на процес формування громадської думки.

Знавав певних змін зміст вітчизняного інформаційного продукту, а також – "рейтинг" джерел отримання громадянами інформації про події війни в Україні. Свою популярність та порівняно високий рівень довіри втратив марафон "Єдині новини" – загальнонаціональний інформаційний телевізійний ресурс. У кризовій ситуації початку повномасштабного російського воєнного вторгнення такий цілодобовий телемарафон став головним інформаційним джерелом для більшості українських громадян. З часом телемарафон усе більше втрачає й аудиторію, і довіру. Очевидно, на втраті довіри та популярності позначилося й те, що поза реалізацією цього інформаційного проєкту залишили популярні телевізійні канали ("Прямий", "Еспreso", "5-й канал"). За результатами соціологічного дослідження Українського інституту майбутнього, проведеного влітку 2023 року, 50% респондентів відповіли, що взагалі не дивляться національний телемарафон, 37% – переглядають його програми час від часу, і лише 13% – дивляться регулярно. При цьому тільки 14% опитаних серед тих, хто дивиться телемарафон, заявляли про повну довіру до його інформації. 41% опитаних вважали, що трансляцію національного телемарафону варто скасовувати, 38% – дотримувалися протилежної думки, 21% – не визначилися зі своєю відповіддю [*UIF презентував соціологічне дослідження...*, 2023]. Крім того, фахівці з аналізу медіаконтенту відзначають суттєві порушення журналістських стандартів цим ресурсом у частині достовірності, точності, повноти та оперативності інформації [Куляс, 2023].

Якщо протягом першого року повномасштабного воєнного вторгнення основними джерелами отримання інформації про події війни в Україні (з досить високим рівнем довіри до цих джерел – 50-60%) були соціальні мережі (76,6%), телебачення (66,7%) та Інтернет (61,2%), то наприкінці третього року війни лише соціальні мережі та Інтернет збереглися як домінантні джерела інформації (на це вказали, відповідно, 73,4 та 59,7% опитаних),

телебачення, як джерело інформації, суттєво, більше ніж в півтора рази, втратило у цих показниках (42,7%) [*Джерела інформації про війну*, 2024]. При цьому варто зазначити, що споживачами телевізійних новин є переважно люди старшого віку, а українці молодшого віку новини про події війни в Україні отримують здебільшого із соціальних мереж: віком від 18 до 29 років (93,3%), віком від 30 до 39 років (85,3%), віком 40–60 років – 76,7%. Серед тих, хто дізнається новини з соцмереж, 34,1% споживачів – віком старші 70 років [*Медіаспоживання українців...*, 2024].

Зазнали змін також формат і жанр відеопродукту, який пропонується українському глядачеві. Оптимістичний і навіть дещо жартівливий відеоконтент поступово зник з мережі, натомість українські митці пропонують глядачеві багатосерійні телевізійні фільми, сюжети яких побудовано на нинішніх воєнних подіях або ж відбуваються на їх тлі ("Продовження роду" (2024), реж. М. Михайлов, "Потяг" (2024), реж. В. Яношук, "Перевізниця" (2024), реж. Є. Тунік та А. Непиталюка, інші, переважно драматичні, фільми).

Зміст новин, інформація про щоденні ворожі обстріли, руйнування, смерті й жертви серед воїнів ЗСУ та мирних жителів, а також – інформація про неефективність роботи територіальних центрів комплектування, про факти корупції та невиправданість витрат коштів державного бюджету, про факти ухиляння від мобілізації, про неефективність роботи чиновників різних рівнів у розв'язанні проблем військових та українських громадян, часто суперечливі заяви та коментарі політиків щодо ситуації та прогнозів її розвитку тощо негативно впливають на консолідацію суспільства та на емоційний стан громадян. На оцінці цього стану часто базується і поширюється в інформаційному просторі помилкова думка про наростання "синдрому втоми від війни" українських громадян. Звичайно, події війни, ракетні обстріли, смерті й руйнування позначаються на психологічному стані людей. Враховуючи тривалість повномасштабної війни проти російських загарбників та ситуацію невизначеності, більшість громадян відчуває високий рівень стресу.

Разом з тим, варто зазначити й те, що українці досить психологічно-стійко переживають загрози й труднощі воєнного

часу. Показовими в цьому сенсі, є результати дослідження суб'єктивної оцінки громадянами України рівня стресу (рис. 1.1). Наведені дані свідчать про те, що, по-перше, українські громадяни здебільшого і тривалий час перебувають у стресовому стані з досить високими показниками його рівня, а по-друге, про те, що порівняно з довоєнним, у час війни кардинальних змін за цим показником не відбулося. Очевидно, таку стресостійкість можна віднести до особливостей психології українців, а також припустити, що навіть тривалий вплив стресора (і навіть такого сильного як війна), не призводить до емоційного вигорання (виснаження) українських громадян.

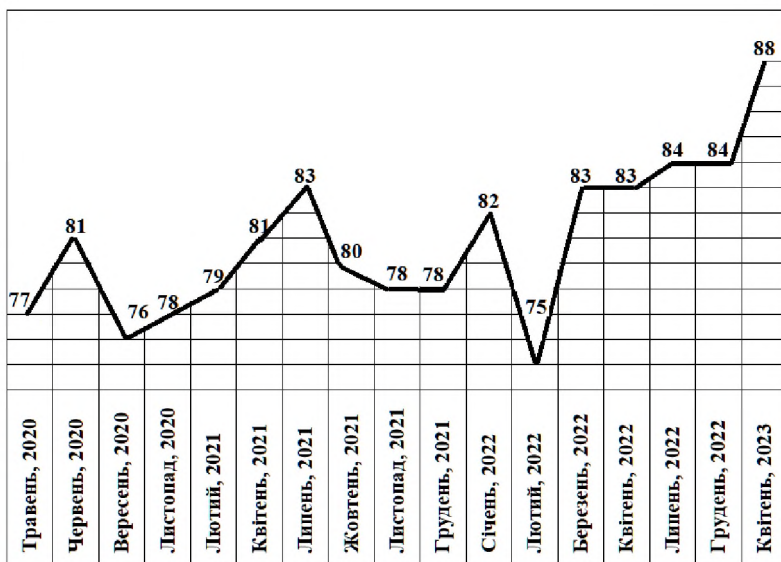

Рис. 1.1. Динаміка показників суб'єктивної оцінки рівня стресу, %

Складено за: [88% українців..., 2023].

Підтверджують таке припущення й результати досліджень емоційного стану українців, проведеного в травні 2023 та в серпні 2024 років. Найпоширенішою емоцією (станом) у 2023 році половина опитаних українців назвали втому, але водночас домінантним

почуттям – надію (43%). Серед інших поширених станів – напруга (42%), роздратування (31%), обережність (28%) та гнів (27%) [*Градус українського суспільства...*, 2023]. Дослідження 2024 року також виявили домінантні емоції громадян (за методикою дослідження, можна було дати кілька відповідей): надія (61%), тривога (40%), оптимізм (34%), страх (21%), розгубленість (20%). На відчуття безвиході вказали 12% опитаних, а песимізм, як домінантний психічний стан, назвали лише 7% [*День Незалежності...*, 2024].

Узагальнення сучасних тенденцій суспільно-політичного розвитку, оцінка процесу та стану єдності українства на нинішньому етапі державотворення та спротиву ворогові дозволяють виокремити домінантні чинники негативного впливу, можливі виклики консолідації українського суспільства, напрями їх запобігання та подолання.

Наявною, а в умовах війни – руйнівною, є *відсутність єдності українських політичних еліт*. Це ускладнює ухвалення необхідних для сталого розвитку рішень і знижує здатність до суспільної консолідації в умовах зовнішніх та внутрішніх загроз. Політичні розбіжності та протистояння призводять до соціально-політичної фрагментації, негативно впливають на стабільність та розвиток держави.

Загрозою суспільній консолідації та єднанню українства задля досягнення спільної мети є стійка негативна *тенденція зниження довіри до інститутів влади*, критична оцінка їх спроможності ефективно долати виклики воєнного часу, а також – здатності ініціювати та впровадити повоєнні реформи. Зневіра в ефективність урядових рішень призводить до втрати мотивації солідарної дії, послаблення участі в суспільному житті, посилення соціальної напруги.

Наприкінці третього року великої війни та протистояння російській військовій агресії, очевидною, а з погляду оцінки стану національної єдності – небезпечною є тенденція до *послаблення суспільної солідарності*, взаємодії влади та громадського суспільства, посилення розбіжностей в оцінках ситуації владою і громадськістю.

З одного боку, навіть у протистоянні часто невиваженим або ж – недоречним рішенням та діям влади єдність українського

громадянського суспільства зміцнюється, з другого – суттєво послаблюється характерний для першого етапу великої війни взаємозв'язок між владою і громадськістю, відчуття взаємної підтримки та спільності у досягненні мети. На тлі екзистенційних загроз українське громадянське суспільство виявило свою дієвість, здатність до самообілізації та єдності. Його основними характеристиками є самоорганізація, колективна спрямованість на досягнення спільної мети, усвідомлення цінності держави, готовність до захисту її суверенітету та територіальної цілісності. Влада, розробляючи та ухвалюючи важливі для суспільства рішення, має враховувати цей особливий стан громадян, їх прагнення до розв'язання нагальних проблем і здатність до критичної оцінки ситуації.

Нинішній етап державотворення характеризується зростанням критичного ставлення до влади та державних інститутів. Це здебільшого зумовлено *прорахунками в організації суспільного життя* під час війни, не завжди продуманими управлінськими рішеннями та спробами їх реалізації бюрократичними методами. Особливий вплив на морально-психологічний стан суспільства та рівень довіри до влади справляють факти корупції в її вищих ешелонах, фінансова та моральна недоброчесність високопосадовців, а також прояви байдужості державних службовців до потреб військових, тимчасово переміщених осіб і громадян, які постраждали від війни. Крім того, важливим фактором є відсутність належної реакції з боку влади, антикорупційних, правоохоронних і судових органів на ці негативні явища, що поглиблює недовіру громадян. В умовах сьогодення важливою складовою суспільної консолідації та формування громадської думки є заходи, що сприяють підвищенню рівня довіри до органів влади на всіх рівнях. Одним із ключових напрямів цієї роботи є своєчасне й адекватне реагування на прояви недоброчесності, непрофесіоналізму та корупції серед державних службовців відповідно до вимог законодавства та суспільних запитів. Необхідним є удосконалення системи контролю за діяльністю державних органів та органів місцевого самоврядування, а також оперативне реагування

на негативні аспекти цієї діяльності. Важливо також розширити можливості інструментів електронної демократії та використання її потенціалу для налагодження ефективної комунікації влади з громадськістю.

На тлі підвищення загальнодержавних податків та зборів, зменшення розміру реальних доходів більшості громадян, відсутності позитивних змін у пенсійному забезпеченні та соціальній підтримці малозабезпечених недовіра до влади посилюється через інформацію про чималі статки керівників державних підприємств, суддів, зростання заробітних плат чиновників, співробітників правоохоронних органів. Ці та інші проблеми соціальної та економічної нерівності в умовах війни, певна суспільна десолідаризація окремих соціальних груп широко обговорюються в суспільстві та у соціальних мережах. Така поляризація в оцінках нинішньої ситуації може спричинити додаткову напругу, дестабілізацію суспільства та посилити розбіжності в поглядах на майбутнє країни, шляхи її повоєнного відновлення.

Відчутним, особливо наприкінці третього року війни, стало *зростання суспільного розмежування* та соціальної поляризації. Посилюються тенденції відчуження від влади, наростання соціальних, економічних та регіональних розбіжностей через нерівність доступу до ресурсів та можливість бодай частково підтримувати стабільний, в умовах війни, рівень життя, через різницю впливів воєнних дій на різні регіони, різний досвід та наслідки воєнного вторгнення.

Відсутність позитивних змін у *системі оподаткування* може призвести до дефіциту бюджету, неможливості своєчасного фінансування соціальних та компенсаційних виплат, скорочення робочих місць, негативно позначиться на обороноздатності країни. Очевидно, що зменшення податкового тиску та оптимізація системи оподаткування стає вагомим чинником зміцнення довіри громадян до держави.

Викликають занепокоєння громадськості не завжди ефективне *здійснення мобілізаційних заходів*, збільшення навантаження на людські ресурси, практика діяльності територіальних центрів комплектування та соціальної підтримки та іноді суперечливі

зміни до чинних нормативно-правових актів, які стосуються цього важливого напрямку забезпечення обороноздатності країни.

Унаслідок російського воєнного вторгнення та *посилення міграційних процесів* Україна зазнала суттєвих соціально-демографічних змін. Сотні тисяч громадян України з перших днів війни долучилися до військових формувань збройних сил та територіальної оборони, були мобілізовані до лав сил оборони. Мільйони людей вимушені були покинути свої домівки через бойові дії та пошкодження житлової інфраструктури, значна кількість українських громадян виїхала за межі країни. *Поява нових соціальних груп* (тих, хто зі зброєю в руках боронить країну, тих, хто вимушений був покинути її межі під впливом війни, тих, хто добровільно пішов на fronti війни, й тих, то ухилився від мобілізації, тих, хто зазнав втрат близьких і рідних на війні та родичів полонених, тих, хто вимушений був покинути свої домівки через руйнування та активні обстріли, тих, хто добросовісною працею та сплатою податків наповнював державний бюджет, й тих, хто уникав фіскальних навантажень і прагнув "заробити" на війні, тих, хто живе в західних областях, тих, хто проживає на тимчасово окупованих ворогом територіях, зрештою, тих, хто як міг допомагає здолати ворога, й тих, хто вступив у колаборацію з ним) без організації належного суспільного діалогу, солідаризації суспільства та спільного бачення повоєнного майбутнього може негативно позначитися на подоланні травматичного досвіду війни, призвести до втрати суспільної єдності. *Зміни в демографічній структурі* населення та утворення нових соціальних груп може створити передумови до суперечностей між ними. Суперечностей, критеріями яких можуть стати оцінки місця, ролі, міри внеску у спротив ворогові кожної з цих груп, вага труднощів та тягот війни.

Негативно позначилися на рівні довіри до політичних інститутів і внутрішньополітичної єдності й спроби окремих політиків в умовах воєнного стану, на тлі ракетних обстрілів та щоденних бойових втрат, актуалізувати *питання проведення політичних виборів* в Україні.

Згідно з результатами опитування громадської думки, більшість респондентів вважають, що питання проведення виборів не є актуальним, і вибори повинні відбутися лише після закінчення війни. Через можливі ризики фальсифікацій результатів не підтримують українці й ідею дистанційного голосування через Інтернет. Як зазначають соціологи, для українців відкладання виборів не означає втрату легітимності влади. Застереження громадян викликають також і можливі загрози безпеці виборців та кандидатів, відсутність необхідної для проведення виборів у нинішніх умовах виборчої інфраструктури, можлива, через низку чинників, невідповідність результатів реальним суспільним настроям, небезпека посилення поляризації суспільства в умовах передвиборчої боротьби кандидатів тощо. Мало того, на думку громадян, проведення виборів до завершення війни може підірвати легітимність влади, оскільки мільйони людей, зокрема – військовослужбовці та ті виборці, які перебувають на тимчасово окупованих територіях або за кордоном, через наявні обмеження не зможуть взяти участь у голосуванні.

Важливим аспектом зміцнення суспільної консолідації є посилення зусиль щодо *формування громадської думки*. Основну роль у цьому процесі мають відігравати державні інститути, що відповідають за інформаційну політику. Доцільно переглянути форми та методи роботи медіа та посилити можливість поширення правдивої інформації у соціальних мережах. В цьому сенсі, надзвичайно важливим є розуміння специфіки медіаспоживання різних груп населення, адже будь-які стратегії боротьби з дезінформацією шляхом поширення правдивих новин виключно на офіційних інтернет-ресурсах та на телебаченні можуть бути малоефективними, якщо не будуть залучені й ті платформи, на яких аудиторія переважно отримує інформацію. Окрім того, варто проаналізувати ефективність монополізації телевізійного контенту в медійному просторі задля створення умов для оперативного реагування на виклики, які виникають у ході інформаційно-психологічної війни з Російською Федерацією.

Одним із напрямів парламентської роботи та науково-експертної діяльності має стати *розробка проєктів законодавчих*

ініціатив щодо реінтеграції тимчасово окупованих територій та громадян, які вимушено перебувають на цих територіях, а також – розроблення проєктів нормативно-правових актів, спрямованих на соціально-психологічну реабілітацію учасників війни та осіб, які постраждали від її наслідків, на подолання колективної травми війни.

Бібліографічні посилання

- "Настав час інших": в Україні пройшли мітинги на підтримку демобілізації.* (2023). Українська правда. <http://e.surl.li/pbdfmu>
- "Працюємо в цьому напрямку": міністр оборони про законопроект щодо демобілізації та ротації.* (2023). Радіо Свобода. <http://e.surl.li/yrargr>
- 88% українців відчують високий рівень стресу через війну.* (2023). Інфографіка дослідження Gradus Research в рамках проекту "Градус суспільства під час війни". Лівий берег. <http://e.surl.li/zsvmlx>
- Вінокуров, Я. (2024, Травень 15). Ручний контроль та презумпція вини. Що з Податковою і чому влада не хоче її реформувати? *Економічна правда*. <http://e.surl.li/yzrgwq>
- Градус українського суспільства під час війни / восьма хвиля.* (2023). Gradus Research. <http://e.surl.li/vhlmyb>
- Громадяни і політика: інтерес до політики, громадянська активність, політична освіта.* (2023, Вересень). Разумков центр. <http://e.surl.li/tqncrl>
- Гроші на ЗСУ. У Києві, Одесі й інших містах протести за витрати на армію.* (2023). Ліга. Новини. <http://e.surl.li/ekhutg>
- День Незалежності України: цінність держави, згуртованість та волонтерство під час війни.* (2024). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва, Центр Разумкова. <http://e.surl.li/uaerqf>
- Джерела інформації про війну.* (2024, Квітень 18). Фонд "Демократичні ініціативи" імені Ілька Кучеріва. Центр Разумкова. <http://e.surl.li/byswpu>
- Загальнонаціональне опитування: Україна в умовах війни.* (2022, Березень 1). Соціологічна група "Рейтинг". <http://e.surl.li/fffqmi>

Куляс, І. (2023). Моніторинг спільного телемарафону "Єдині новини" за 13–14 вересня 2023 року. *Детектор медіа*. <http://e.surl.li/bxgskd>

Лозинська, Т. М., & Сліченко, В. В. (2022). Державна підтримка малого бізнесу в умовах воєнного стану. *Держава та регіони. Серія: Публічне управління і адміністрування*, 4(78), 45–52. <http://e.surl.li/gifkdo>

Медіаспоживання українців: третій рік повномасштабної війни. (2024, Липень 10). Опора. <http://e.surl.li/tzvxxkh>

Огляд інструментів підтримки фінансової стійкості в умовах воєнного стану в Україні. (2023). Національний інститут стратегічних досліджень. <http://e.surl.li/huswrg>

Оцінка громадянами ситуації в країні. (2022, Грудень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>

Оцінка громадянами ситуації в країні. (2022, Жовтень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>

Оцінка громадянами ситуації в країні. (2023, Вересень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>

Оцінка громадянами ситуації в країні. (2023, Травень). Разумков Центр. <http://e.surl.li/vgxdpa>

Оцінка громадянами ситуації в країні та дій влади. Довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів. (2024, Січень). Центр Разумкова, USAID. <http://e.surl.li/xwwsir>

Оцінка громадянами України загрози агресії з боку Росії. (2022, Січень). Центр Разумкова. <http://e.surl.li/xwdzvg>

Оцінка ситуації в країні та діяльності влади, довіра до соціальних інститутів, політиків, посадовців та громадських діячів, віра в перемогу. (2024, Вересень). Центр Разумкова. <http://e.surl.li/fjslpd>

Петиція про публічні декларації посадовців зібрала необхідні 25 тисяч підписів за рекордні три години. Люди чекають на реакцію Президента. (2023, Вересень 6). БукІнфо.
<http://e.surl.li/zszpmy>

Сімнадцяте загальнонаціональне опитування: Ідентичність. Патріотизм. Цінності. (2022, Серпень). Соціологічна група "Рейтинг". <http://e.surl.li/pdivsp>

Соціологічний моніторинг: українське суспільство після 16 місяців війни. (2023). Київ: Інститут соціології НАН України.
<http://e.surl.li/bslkjm>

Українське суспільство. Моніторинг. (2023). Інститут соціології НАН України, Київський міжнародний інститут соціології.
<http://e.surl.li/malqur>

Українці та війна. (2022, Квітень). Онлайн панель "Власна Думка" компанії Research.ua. Інститут соціології НАН України.
<http://e.surl.li/hurcbb>

Цигвінцев, І. (2023). Український vs українськомовний: аналіз „топ-100” каналів вітчизняного сегмента YouTube (с. 239–252). В *Український соціум: політико-психологічний вимір зміни поколінь: зб. наук. праць. / за ред. Ю. Ж. Шайгородського*. Київ–Ніжин: ІПіЕНД ім. І. Ф. Кураса НАН України.
<https://doi.org/10.53317/978-617-640-628-0>

Шайгородський, Ю. (2023a). Волонтерська діяльність як форма суспільної мобілізації у відсічі російській агресії. *Вісник Донецького національного університету імені Василя Стуса. Політичні науки*, 8, 77–83. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12>

Шайгородський, Ю. (2023b). Морально-психологічна єдність українців у відсічі російській збройній агресії (с. 227–267). В *Адаптивні зміни політичного поля України в умовах війни / за ред. О. О. Рафальського, О. М. Майбороди*. Київ: ІПіЕНД ім.

І. Ф. Кураса НАН України. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7>

Шайгородський, Ю. (2023с). Суспільна консолідація: виклики воєнного часу. *Науковий часопис Українського державного університету імені Михайла Драгоманова. Серія 22, 34, 55–63*. <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07>

Tax Hells Index 2023. (2023). The 1841 Foundation. <http://e.surl.li/ejewcm>

UIF презентував соціологічне дослідження щодо актуальних питань: ключові результати. (2023). Український інститут майбутнього. <http://e.surl.li/gkkfeg>

References

"*Nastav chas inshykh*": v Ukraini proishly mitynhy na pidtrymku demobilizatsii. (2023). ["It's time for others": rallies in support of demobilization held in Ukraine]. *Ukrainska pravda*. <http://e.surl.li/pbdfmu> [in Ukrainian].

"*Pratsiuemo v tsomu napriamku*": ministr oborony pro zakonoproiekt shchodo demobilizatsii ta rotatsii. (2023). ["We are working in this direction": Defense Minister on the draft law on demobilization and rotation]. *Radio Svoboda*. <http://e.surl.li/yrargr> [in Ukrainian].

88% ukrainciv vidchuvaiut vysokyi riven stresu cherez viinu. (2023). [88% of Ukrainians experience high level of stress due to war]. *Infografika doslidzhennia Gradus Research v ramkakh proiektu "Hradus suspilstva pid chas viiny"*. *Livyi bereh*. <http://e.surl.li/zsvmlx> [in Ukrainian].

Vinokurov, Ya. (2024, Traven 15). Ruchnyi kontrol ta prezumptsiia vyny. Shcho z Podatkovoio i chomu vlada ne khoche yii reformuvaty? [Manual control and presumption of guilt. What is wrong with the Tax Service and why does the government not want to reform it?]. *Ekonomichna pravda*. <http://e.surl.li/yzrgwq> [in Ukrainian].

- Hradus ukrainskoho suspilstva pid chas viiny / vosma khvyliia.* (2023). [The degree of Ukrainian society during the war / the eighth wave]. Gradus Research. <http://e.surl.li/vhlmyb> [in Ukrainian].
- Hromadiany i polityka: interes do polityky, hromadianska aktyvnist, politychna osvita.* (2023, Veresen). [Citizens and politics: interest in politics, civic engagement, political education]. Razumkov tsentr. <http://e.surl.li/tqncll> [in Ukrainian].
- Hroshi na ZSU. U Kyievi, Odesi y inshykh mistakh protesty za vytraty na armiiu.* (2023). [Money for the Armed Forces. Protests in Kyiv, Odesa, and other cities over military spending]. Liha. Novyny. <http://e.surl.li/ekhutg> [in Ukrainian].
- Den Nezalezhnosti Ukrainy: tsinnist derzhavy, zghurtovanist ta volonterstvo pid chas viiny.* (2024). [Independence Day of Ukraine: the value of the state, cohesion and volunteering during the war]. Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva, Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/uaerqf> [in Ukrainian].
- Dzherela informatsii pro viinu.* (2024, Kviten 18). [Sources of information about the war]. Fond "Demokratychni initsiatyvy" imeni Ilka Kucheriva. Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/byswpu> [in Ukrainian].
- Zahalnonatsionalne opytuvannia: Ukraina v umovakh viiny.* (2022, Berezen 1). [A national survey: Ukraine at war]. Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <http://e.surl.li/fffqmi> [in Ukrainian].
- Kulias, I. (2023). Monitorynh spilnoho telemarafonu "Iedyni novyny" za 13–14 veresnia 2023 roku. [Monitoring of the joint telethon “United News” on September 13–14, 2023]. *Detektor media*. <http://e.surl.li/bxgskd> [in Ukrainian].
- Lozynska, T. M., & Slichenko, V. V. (2022). Derzhavna pidtrymka maloho biznesu v umovakh voiennoho stanu [State support for small businesses under martial law]. *Derzhava ta rehiony. Seriiia:*

Publichne upravlinnia i administruvannia, 4(78), 45–52.
<http://e.surl.li/gifkdo> [in Ukrainian].

Mediaspozhyvannia ukraintsiv: tretii rik povnomasshtabnoi viiny. (2024, Lypen 10). [Media consumption of Ukrainians: the third year of full-scale war]. Opora. <http://e.surl.li/tzvxxkh> [in Ukrainian].

Ohliad instrumentiv pidtrymky finansovoi stiikosti v umovakh voiennoho stanu v Ukraini. (2023). [Overview of tools to support financial stability under martial law in Ukraine]. Natsionalnyi instytut stratehichnykh doslidzhen. <http://e.surl.li/huswrj> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. (2022, Hruden). [Citizens' assessment of the situation in the country]. Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. (2022, Zhovten). [Citizens' assessment of the situation in the country]. Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. (2023, Veresen). [Citizens' assessment of the situation in the country]. Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini. (2023, Traven). [Citizens' assessment of the situation in the country]. Razumkov Tsentr. <http://e.surl.li/vgxdpa> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy sytuatsii v kraini ta dii vlady. Dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv. (2024, Sichen). [Citizens' assessment of the situation in the country and the actions of the authorities. Trust in social institutions, politicians, officials and public figures]. Tsentr Razumkova, USAID. <http://e.surl.li/xwwsir> [in Ukrainian].

Otsinka hromadianamy Ukrainy zahrozy ahresii z boku Rosii. (2022, Cichen). [Citizens' assessment of the threat of aggression from Russia]. Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/xwdzvg> [in Ukrainian].

Otsinka sytuatsii v kraini ta diialnosti vlady, dovira do sotsialnykh instytutiv, politykiv, posadovtsiv ta hromadskykh diiachiv, vira v

peremohu. (2024, Veresen). [Assessment of the situation in the country and the government's activities, trust in social institutions, politicians, officials and public figures, belief in victory]. Tsentr Razumkova. <http://e.surl.li/fjslpd> [in Ukrainian].

Petytsiia pro publichni deklaratsii posadovtsiv zibrala neobkhdni 25 tysiach pidpysiv za rekordni try hodyny. Liudy chekaiut na reaktsiiu Prezidenta. (2023, Veresen 6). [A petition for public declarations of officials collected the required 25,000 signatures in a record three hours. People are waiting for the President's reaction]. BukInfo. <http://e.surl.li/zszpmy> [in Ukrainian].

Simmadtsiate zahalnonatsionalne opytuvannia: Identychnist. Patriotyzm. Tsinnosti. (2022, Serpen). [The seventeenth national poll: Identity. Patriotism. Values]. Sotsiolohichna hrupa "Reitynh". <http://e.surl.li/pdivsp> [in Ukrainian].

Sotsiolohichniy monitorynh: ukrainske suspilstvo pislia 16 misiatsiv viiny. (2023). [Sociological monitoring: Ukrainian society after 16 months of war]. Kyiv : Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. <http://e.surl.li/bslkjm> [in Ukrainian].

Ukrainske suspilstvo. Monitorynh. (2023). [Ukrainian society. Monitoring]. Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy, Kyivskiy mizhnarodnyi instytut sotsiolohii. <http://e.surl.li/malqur> [in Ukrainian].

Ukrainci ta viina. (2022, Kviten). [Ukrainians and the war]. Onlain panel "Vlasna Dumka" kompanii Research.ua. Instytut sotsiolohii NAN Ukrainy. <http://e.surl.li/hurebb> [in Ukrainian].

Tsyhvintsev, I. (2023). Ukrainskyi vs ukrainskomovnyi: analiz „top-100” kanaliv vitchyznianoho sehmenta YouTube [Ukrainian vs. Ukrainian-language: analysis of the “top 100” channels of the Ukrainian YouTube segment]. (s. 239–252). V *Ukrainskyi sotsium: polityko-psykholohichniy vymir zminy pokolin: zb. nauk. prats. / za red. Yu. Zh. Shaihorodskoho*. Kyiv–Nizhyn: IPiEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/978-617-640-628-0> [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023a). Volonterska diialnist yak forma suspilnoi mobilizatsii u vidsichi rosiiskii ahresii [Volunteerism as a form of social mobilization in repelling Russian aggression]. *Visnyk Donetskoho natsionalnoho universytetu imeni Vasylia Stusa. Politychni nauky*, 8, 77–83. <https://doi.org/10.31558/2617-0248.2023.8.12> [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023b). Morально-psykholohichna yednist ukrainsiv u vidsichi rosiiskii zbroyinii ahresii [Moral and psychological unity of Ukrainians in repelling Russian armed aggression]. (s. 227–267). V *Adaptivni zminy politychnoho polia Ukrainy v umovakh viiny / za red. O. O. Rafalskoho, O. M. Maiborody*. Kyiv: IPIEnD im. I. F. Kurasa NAN Ukrainy. <https://doi.org/10.53317/978-617-14-0202-7> [in Ukrainian].

Shaihorodskyi, Yu. (2023s). Suspilna konsolidatsiia: vyklyky voiennoho chasu [Social consolidation: challenges of wartime]. *Naukovyi chasopys Ukrainskoho derzhavnoho universytetu imeni Mykhaila Drahomanova. Seriia* 22, 34, 55–63. <https://doi.org/10.31392/UDU-nc.series22.2023.34.07> [in Ukrainian].

Tax Hells Index 2023. (2023). The 1841 Foundation. <http://e.surl.li/ejewcm>.

UIF prezentuvav sotsiologichne doslidzhennia shchodo aktualnykh pytan: kliuchovi rezultaty. (2023). [UIF presented a sociological survey on topical issues: key results]. Ukrainskyi instytut maibutnoho. <http://e.surl.li/gkkfeg> [in Ukrainian].